

Aleksander Barszczewski

Польшча на старонках "Вольнай Беларусі"

Acta Polono-Ruthenica 4, 256-264

1999

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Aleksander Barszczewski
Warszawa

Польшча на старонках „Вольнай Беларусі”

Газета „Вольная Беларусь” была адным з галоўных прэсавых органаў беларускага незалежнага руху і першай незалежнай беларускай дзяржавы - Беларускай Народнай Рэспублікі. Выдавалася яна ў Мінску ад 28 мая 1917 г. да лістапада 1918 г. На працягу многіх дзесяткаў гадоў беларускія савецкія гістарычная і літаратуразнаўчая навукі акрэслівалі „Вольную Беларусь” як газету нацыяналістычную і антынародную.

У III т. *Беларускай савецкай энцыклапедыі* знаходзім прыведзеную характарыстыку гэтага перыёдыка: „Вольная Беларусь, грамадска-палітычная, эканамічная і літаратурная газета бурж.-нацыяналіст. кірунку; орган Беларускага нацыянальнага камітэта (нацыяналіст., рэфармісцка-згодніцкай арг-цыі), з ліп, 1917 Т-ва бел. культ. Выдавалася ў Мінску з 28.5.1917 да канца 1918 на бел. мове. У 1917 выйшла 36 нумароў. У 1918 выходзіла на 8 старонках. Выступала супраць устанаўлення Сав. улады на Беларусі, за яе аўтаномію на чале з бурж. урадам. Рэдактар Я. Лёсік. Закрыта за контррэвалюцыйную агітацыю”.¹

Падобным чынам аб Вольнай Беларусі выказваецца М. С. Шашкевіч у *Энцыклапедыі Літаратуры і Мастацтва Беларусі*, якая выйшла ў 1984 г.²

У сапраўднасці газета „Вольная Беларусь” ад пачатку да канца свайго існавання паслядоўна стаяла на дэмакратычным грунце. Змагалася за адраджэнне беларускай нацыянальнай годнасці, за высокі ранг беларускай мовы, за будову беларускай дэмакратычнай неза-

¹ *Вольная Беларусь*, [у:] *Беларуская савецкая энцыклапедыя*, т. 3, Мінск 1971, s. 155.

² М. С. Шашкевіч, *Вольная Беларусь*, [у:] *Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі*, т. 1, Мінск 1984, s. 675.

лежнай дзяржавы. Выключнай адвагай, арыгінальнасцю і паслядоўнасцю адзначаліся шматлікія ўступныя артыкулы галоўнага рэдактара гэтай газеты, шматгадовага царскага вязня і змагара за беларускае нацыянальнае адраджэнне Язэпа Лёсіка. Гэты публіцыст ад сваіх і чужых патрабаваў пашанавання беларускай тоеснасці, права беларусаў да аўтаномнага і самастойнага дзяржаўнага побыту. Значнае і экспанаванае месца у гэтым перыёдыку адводзіла рэдакцыя літаратурным творам такіх пісьменнікаў, як: Якуб Колас, Максім Багдановіч, Змятрук Бядуля, Алесь Гарун, Цішка Гартны, Альберт Паўловіч, Карусь Каганец і многіх іншых. Незразумелым і невытлумачальным ёсць тое, што на старонках „Вольнай Беларусі” не паяўляліся творы вядучага тагачаснага беларускага паэта Янкі Купалы.

Істотнае значэнне мелі таксама літаратуразнаўчыя і мовазнаўчыя публікацыі, прысвечаныя розным з’явам і аспектам гісторыі беларускай культуры і пісьмовасці.

Дэмакратызм „Вольнай Беларусі” праявіўся м. ін. у трактоўцы інтарэсаў іншых народаў, асабліва расейскага, украінскага і польскага. Асуджаючы экспансіўныя тэндэнцыі расейцаў і палякаў у адносінах да Беларусі, аўтары газеты заўсёды такія тэндэнцыі атаесамлівалі з паасобнымі палітыкамі, прэсавымі органамі ці арганізацыямі, але ніколі не спалучалі іх з цэлымі народамі.

Бадай што найбольш прыхільнасці і сімпатыі праявіла „Вольная Беларусь” у адносінах да спробы збудавання незалежнай украінскай дзяржаўнасці. Дзесяткі разоў публіцысты „Вольнай Беларусі” пісалі аб Украіне або перадрукоўвалі розныя украінскія дэкларацыі, пастановы і пастулаты, мэтай якіх была незалежнасць паўднёвай суседкі Беларусі.

Гаворачы пра стасунак „Вольнай Беларусі” да суседніх народаў, варта падкрэсліць, што ў абсягу яе ўвагі апынулася таксама Польшча, якая ў перыяд I сусветнай вайны і ў Кастрычніцкай рэвалюцыі вяла актыўныя дзеянні з мэтай адраджэння сваёй незалежнай дзяржаўнасці. Увесь час выступалі, несумненна, праявы сімпатыі і зразумення для польскіх незалежніцкіх імкненняў. Пры гэтым беларуская газета балюча рэагавала на розныя праявы незразумення з польскага боку ў адносінах да беларускіх нацыянальных аспірацыяў.

Ужо ў 1 нумары газеты ад 28 мая 1917 г. быў змешчаны артыкул пад загалоўкам „Вольная Беларусь”, у якім аўтар закрануў поль-

скую праблематыку. Артыкул гэты адносіўся як да гісторыі, так і да сучаснасці польска-беларускіх стасункаў: „Немцы або крыжаке - напісаў Язэп Лёсік - маскоўцы ці паляке, тыя ці другія скублі яе адтуль ці адгэтуль”.³

У далейшых фрагментах публікацыі Я. Лёсік звярнуў увагу на тыя перыяды ў гісторыі, калі беларусы разам з палякамі змагаліся з крыжакамі. Аднак, паводле аўтара, перыяды ўзаемаразумення і супрацоўніцтва вельмі хутка ўступалі месца варожасці і экспансіі. Досыць двухзначна ацаніў Лёсік заключэнне уніі паміж Вялікім Княствам Літоўскім і Польшчай. На думку публіцыста, унія, з аднаго боку, прыдавала Беларусі сіл у барацьбе з усходнім ворагам, але з другога боку, Польшча праяўляла паланізатарскія тэндэнцыі, якія вялі да ўшчамлення правоў беларусаў і да іх дэнацыяналізацыі.

Маючы на ўвазе супольную барацьбу з немцамі, Я. Лёсік напісаў: „Дзеля гэтай мэты ня раз ядналася яна з Польшчай, покі ў страшэннай Грунвальдзкай батэліі немцы не былі разьбіты спрэс. Збавіўшыся ад немцаў, Беларусь тым часам сапачынку сабе не знайшла, трэба было бараніцца ад Польшчы і Масквы. Але адна яна справіцца з імі не магла. Трэба было шукаць іншае рады. Аб палітычных умовах Маскоўскага царства хадзілі страшэнныя чуткі (Іоан Грозны). Гістарычныя варункі вымагалі знайсці сабе палітычнага хаўрусніка. І, выбіраючы з двух ліх меншае, яна памірылася з Польшчай ды злучылася з ёю як роўнай і вольнай з вольнай. Але добра ня бачыла. Увесь час супольнага жыцця прайшоў у змаганьні з палянiзацыяй (апалячваньнем) і ў бажаньні выкарапкалася спад суседзяў на шлях самабытнага жыцця. Скончылася тым, што абедзьве яны папалі ў цупкія рукі Маскоўскага царства”.⁴

У тым жа 1 нумары „Вольнай Беларусі” быў змешчаны артыкул пад назовам *Друк і жыццё*, у якім ананімны аўтар аднёсся да вестак пра тое, што Нямецчына і Расея згадзіліся на незалежнае існаванне польскай дзяржавы. Ананімны аўтар праяўляў спадзяванне, што новая незалежная Польшча не будзе імкнуцца да зняволення іншых народаў і не стане паступаць з іншымі нацыямі так, як суседнія вялікія народы паступалі ў мінулым з ёю. „Пад уплывам ваеннай ка-

³ Я. Л-к, *Вольная Беларусь*, „Вольная Беларусь”, 1917, нр 1, Мінск, s. 1.

⁴ *Ibidem*, s. 1-2.

латніны - чытаем у артыкуле - Польшча атрымала сабе незалежнасьць. Яе самабытнасьць прымушаны былі прызнаць немцы, згадзілася на гэта і Расея. Пазнала Польшча, па чым хунт ліха і трэба спадзявацца, што не паквапіцца яна на чужое, ці ня стане рабіць з другімі тое, што з ёю рабілі іншыя”.⁵

У гэтым жа артыкуле выступіла вострая атака на групу полек з Беларусі, якія ў 31 нумары „Gazety Polskiej” змясцілі заяву, у якой заахвочвалі Польшчу заняцца Беларуссю, называючы яе Літваю. Аўтар „Вольнай Беларусі” прыпісаў ім наступныя словы: „Ратуйце бацькаўшчыну Касьцюшкі, Рэйтана, Міцкевіча, бацькаўшчыну Ягелёнаў”.⁶

Беларускі ананімны публіцыст востра асудзіў паставу гэтых жанчын, якія, на ягоную думку, атаесамліваюць Беларусь з Польшчай і, мабыць, не ўяўляюць сабе самастойнага, незалежнага ад Польшчы яе існаванна: „Гэтак лямантуюць - піша аўтар - людзі, трапіўшыя ў багну”.⁷

У 2 нумары „Вольнай Беларусі” быў змешчаны артыкул пад загалоўкам *Нацыянальны ўціск* аўтарства Язэпа Лёсіка, у якім публіцыст заняўся рэлігійнымі пытаннямі і іх уплывам на нацыянальныя справы. Язэп Лёсік супрацьставіўся фальшывай тэндэнцыі да атаесамлівання веравызнання з нацыянальнасцю:

„Католік - піша ён - стаўся сінонімам паляка, а праваслаўны - маскоўца. Беларусы католікі мянуюць сябе палякамі, а беларусы праваслаўныя - расейцамі. Гэта блутаніна перайшла і да мясцовай інтэлігенцыі, перакідчыкі польскага стану ўважаюць сучасную беларускую справу, беларускі нацыянальны рух - расейскай інтрыгай, а перакідчыкі маскоўскага боку - за польскую інтрыгу. Адны кажуць, што беларускі рух падтрымліваецца польскімі грашыма, а другія - расейскімі”.⁸

Прыведзены фрагмент публікацыі сведчыць аб тым, што Лёсік крануў вельмі важную, як для таго, так і для сённяшняга часу, беларускую праблему, істота якой зводзілася да таго, што як расейцы, так і палякі стараліся злоўжываць рэлігіямі з мэтай перацягнуць на

⁵ *Друк і жыццё*, „Вольная Беларусь”, 1917, нр 1, Мінск, s. 3.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*.

⁸ Я. Л-к, *Нацыянальны ўціск*, „Вольная Беларусь”, 1917, нр 2, Мінск, s. 1.

свой нацыянальную грунту карэнных беларусаў. Пры гэтым аўтар аднёсся да пытання кампраметацыі беларускага незалежнага руху, прыпісваючы яму сервілістычную паставу ў стасунку да Расеі або да Польшчы. Паводле беларускага публіцыста, як расейскае, так і польскае асяроддзе ў Беларусі не дапускалі да сябе думкі аб тым, што беларускі нацыянальны рух мае самастойны аўтэнтчны характар і што мэта яго заключаецца ў службе суверэннасці свайго народу, а не служальчасці ў адносінах да суседніх народаў.

Да подобнай праблемы звярнуўся ананімны аўтар у артыкуле *Беларуская справа*,⁹ змешчаным у 4 нумары „Вольнай Беларусі”. Па сутнасці, паўтарыў ён аргументы, ужытыя раней Язэпам Лёсікам, аднак з большай, чым Лёсік, адкрытасцю і катэгарычнасцю, падкрэсліў недарэчлівасць блытаніны, звязанай з атаесамліваннем рэлігійных і нацыянальных праблемаў. Публіцыст газеты сцвердзіў, што польскія і расейскія тэзы ў галіне атаесамлівання рэлігіі і нацыянальнасці могуць матываваць абсурдны погляд, што беларуская нацыя ўвогуле не існуе, бо 3 мільёны беларусаў католікаў - гэта палякі, а 7 мільёнаў беларусаў праваслаўных - гэта расейцы.

З адным з найбольш рэзкіх выступленняў супраць антыбеларускай тэндэнцыі з боку расейцаў і палякаў маем дачыненне ў артыкуле пад загалоўкам *Чаму так было?*¹⁰ І. Піліпаў даказваў, што экспансіўныя суседзі злоўжылі такімі рысамі характару беларусаў, як: паслухмянасць, уступлівасць і кампраміснасць. Публіцыст лічыць, што русіфікатарскім і паланізатарскім імкненням прыслужыліся царква і касцёл, а таксама расейскія і польскія школы, якія ўсякімі сродкамі і спосабамі выбівалі з сэрцаў і розумаў беларусаў не толькі нацыянальную свядомасць, але - як гаворыць аўтар - „мужыцкі акцэнт у гутарцы”: „Дзесяцімільённы народ беларускі дзеля вядомай нават з расейскай гісторыі прычыны, загубіўшы сваю культуру і палітычную незалежнасць, сваіх князёў, багатую шляхту і ўсё тое, без чаго ў тымчасовых варунках ніводная нацыя жыць не магла, яшчэ на дадатак пры сваёй характэрнай пакладзістай натуры, якая ёсць нішто іншае, як падшліфаваная прыродная далікатнасць, стаў вельмі падобным да жывога тавару, дзеля карысці «культурных сусед-

⁹ *Беларуская справа*, „Вольная Беларусь”, 1917, нр 4, Мінск, s. 2.

¹⁰ І. Піліпаў, *Чаму так было?*, „Вольная Беларусь”, 1917, нр 6, Мінск, s. 1.

зяў». Маскалі і палякі адзін перад другім стараліся карыстаць нашу пакладзістасць на ўсе лады і як адны, так другія вялі такую палітыку, каб гэтая прыемная і далікатнасьць ня выдыхалася.

І гэтыя дзеве суседкі, знаючы цану толькі свайму нацыянальнаму гонару, усе сілы прыкладалі на тое, каб у лагоднага беларуса ня шырылася нацыянальнае пачуцьцё, нацыянальная сьведомасьць. Дзеля таго трэба было як найболей напускаць цемры, зьдзеку і напасьці. На беларускай зямлі напасадзілі «паноў», каб карысталі нас, каб марылі нас, білі і плакаць не давалі, ды ці па польску, ці па расейску прыгаварвалі:

- Едз, дурню, бо то з макем.

- Неважно! Недоволен, что б'ют, ешчэ ногамі перебірает.

Царскія прысьпешнікі ў «школах казённых» - русыфікацыяй, кучка апалячанай шляхты і ксяндзоў у «школах-ахранках» - палянізацыяй калечылі душы дзяцей беларускіх. У вершах казалі, што ты праваслаўны, значыць, «рускі» (маскаль), у другіх - калі ты католік - значыць, паляк, і Бог не разумее інакшай малітвы як «по польскаму». І калі хочаш быць у небі, то павінен гаварыць пацеры па польску. І лічыць сябе палякам”.¹¹

Апрача аўтэнтчнага нацыянальнага болю заўважаецца ў прыведзеным артыкуле нямала ўпрошчанасці і тэндэнцыйнай непрыхільнасці да суседніх народаў. Аднак ацэньваючы публікацыю мусім са зразуменнем аднесціся да яе аўтара і іншых яму падобных беларусаў, якія, імкнучыся да ўзняцця, нацыянальнага духа, усюды сутыкаліся з перашкодамі, створанымі польскай і расейскай стыхіяй у Беларусі.

У тым жа 6 нумары „Вольнай Беларусі” быў змешчаны артыкул *Друк і жыццё*, ананімны аўтар якога, з аднаго боку, з сімпатыяй аднёсся да пэўных тэндэнцыяў, выступаючых сярод польскага грамадства ў Беларусі, а з другога боку, востра заатакаваў імкненне некаторых беларускіх палякаў да арганізавання ўласнага нацыянальнага жыцця. Прычынай гэтай публікацыі быў выхад у Мінску 1 нумару польскамоўнай газеты „Dziennik Miński”, а гаворачы дакладней, праграмны артыкул у гэтым перыёдыку. Беларускі аўтар зацываваў найважнейшыя тэзы гэтага артыкула, які меў сцвердзіць на-

¹¹ Ibidem.

ступнае: „У адносінах да іншых народаў - жыхароў гэтага краю - мы шчыра прызнаем права кожнага з іх на разьвіцьцё і будзем старацца, каб усе яны былі добрыя суседзі, калі толькі яны, заховываючы сваю нацыянальную асобнасьць, будуць шчыра лічыць сябе грамадзянамі гэтага краю і захочуць працаваць дзеля яго карысьці. Асабліва што датычыцца стасункаў да беларусаў, адвечных насельнікаў і гаспадароў гэтага краю, з якімі нас лучаць доўгія гады супольнай працы, а часта і супольнай крыві, будзем старацца, наколькі гэта будзе ў нашай моцы, помачы іх дабрабыту і разьвіцьцю іх культуры, побач з імі будзем дамагацца шырокай аўтаноміі Беларусі”.¹²

Беларускі публіцыст, мабыць, не зразумеў да канца добрых інтэнцыяў аўтара газеты „Dziennik Miński”, калі напісаў: „Дужа добра і прыемна гэта чуць ад прадстаўнікоў народу, з якімі мы доўга былі зьвязаны гістарычнай доляй і з якім нам і цяпер прыходзіцца жыць у блізкім суседзтве, але калі мы пачытаем гэтыю праграму далей, дык рушыцца ў сэрцы, так і заскрабе яго”. У далейшай частцы сваіх сьвярджэньняў беларускі аўтар працягнуў цытату з праграмага артыкула ў газеце „Dziennik Miński”: „Мы будзем дамагацца ўтварэньня на гэтай зямлі беларускай зарганізаванага грамадства польскага, сьвядомага сваіх мэтаў і правоў, мы будзем дамагацца абуджэньня духу грамадзянскага сярод паноў сьвядомых нацыянальна і грамадзянскіх дробнашляхэцкіх, мяшчанскіх і сялянскіх масаў, пра арганізаваньне іх і шырэнне прасьветы школьнай і за межамі школы”.

Гэты фрагмент публікацыі з газеты „Dziennik Miński” выклікаў гнеўную рыпосту з боку беларускага публіцыста, які без найменшага зразумення ў адносінах да інтарэсаў польскай меншасці ў Беларусі напісаў наступнае: „Мы ўжо - сивердзіў публіцыст „Вольнай Беларусі” - на практыцы пазналі, што значыць гэтае пашырэнне нацыянальнай польскай сьвядомасьці сярод яшчэ несьвядомых масаў засьцянкавай шляхты, мяшчан і сялян, каб трохі зьменшыць, зацерці ўражаньне заборчага нацыяналізму, якое робяць гэтыя радкі. Рэдакцыя далей піша аб патрэбі арганізацыі, якая можа захаваць ад дэнацыяналізацыі некалькі сотняў тысяч палякаў, якія жывуць тут.

Адным словам, мы ня маем ніякіх гвалтоўных плянаў, ніякаго drang nach Osten рабіць не думаем. Хочам жыць сабе ціхенька і ла-

¹² Друк і жыцьцё, „Вольная Беларусь”, 1917, нр 6, Мінск, s. 2.

годнёнька, клапаціцца, абы толькі нас не глыгулі”.

Беларускі аўтар пасля гэтых іранічных заўвагаў яшчэ раз працытваў праграмны артыкул з газеты „Dziennik Miński”: „На зямлі Хадкевіча, Рэйтана, Касцюшкі, Міцкевіча, Сыракомлі, Манюшкі, Ажэшкі, на зямлі Унівэрсытэту Віленскага і Філярэтаў мы будзем з усіх сіл служыць справі еднасьці нацыянальнай прысутнасьці нашага духу з Маткай Польшчай”. Канклюдуючы, публіцыст „Вольнай Беларусі” напісаў: „Каб напрыклад Маскоўцы пашлі на Украіну і сталі там на зямлі Гогаля, Караленкі і іншых шырыць свае маскоўскія думкі, было б вельмі дзіўна, і мы ня ведаем, як сустрэлі б іх украінцы, а ў нас, дык усё можна. Дзіўная наша старонка Беларусь”.¹³

Варта сказаць, што прыведзены артыкул, асабліва ў некаторых фрагментах, даволі з’едлівы і што яго аўтар тэндэнцыйна пракаментываў праграмны артыкул з газеты „Dziennik Miński”, якая, што ні гаварыць, моцна падкрэслівала ідэю аўтаноміі Беларусі і трактавала беларускі народ як гаспадара краю, а палякаў як нацыянальную меншасць, што аставалася ў згодзе з праўдай.

Адной з апошніх публікацыяў на старонках „Вольнай Беларусі” за 1917 г. быў артыкул, змешчаны ў 8 нумары гэтай газеты, пад загалоўкам *Анціпольская агітацыя*. Публікацыя гэтая была досыць дэтальнай ацэнкай дзейнасьці „Gazety Polskiej”, якая, на думку беларускага ананімнага публіцыста, вяла агрэсіўную палеміку з беларускай газетай „Гоман”. „Gazeta Polska” быццам бы супрацьстаўлялася тэндэнцыйнай, паводле яе, публіцыстыцы *Гомана*, у якой у вельмі адмоўным святле былі прадстаўлены палякі і Польшча. Па словах аўтараў „Gazety Polskiej”, беларускія публіцысты глядзелі на мясцовых палякаў як на людзей „апантаных шаленствам патрыятызму”. Беларускія аўтары мелі прыпісваць Польшчы воўчыя адносіны да Беларусі і імкненне да падпарадкавання сабе беларускага краю. Публіцыст „Вольнай Беларусі” даказвае, што „Gazeta Polska” прыпісвае існаванне беларускага руху нямецкім грашовым датацыям: „Нам, беларусам - напісаў публіцыст „Вольнай Беларусі” - даўно добра вядома, чым была для нас Польшча. Можа ведае гэта «Gazeta Polska», а толькі прыкідваецца дзяцінна. Дык навошта тады яна пушчае ў ход старую ўжо брахню аб нямецкіх грашах, годную толькі самой

¹³ Ibidem.

чорнай - чорнай сотні”¹⁴.

У 1918 г., калі ўсё болей рэальнай становілася незалежнасць Польшчы і калі на Беларусі ствараліся польскія вайсковыя фармацыі, публіцыстыка, прысвечаная польска-беларускім адносінам на старонках „Вольнай Беларусі”, значна абвастрылася. Аднак многія артыкулы, асабліва аўтарства Язэпа Лёсіка, адклікаліся галоўным чынам да навуковай інтэрпрэтацыі польска-беларускіх гістарычных стасункаў. Аўтар гэты закрануў згаданую тэматыку ў такіх публікацыях, як: *Родная мова і яе значэнне*¹⁵, *Гістарычная няўхільнасць*¹⁶, *Мір і Беларусь*¹⁷, *Гісторыя Вялікага Княства Літоўска-Беларускага*¹⁸, *Наш праваміс*¹⁹, *Рабочы стан пануючых і прыгвалчаных нацый*²⁰.

На жаль, „Вольная Беларусь” не мела магчымасці выказацца на тэму абвясчэння незалежнасці польскай дзяржавы, бо ў палове лістапада наступіла яе ліквідацыя бальшавіцкімі ўладамі.

¹⁴ Анціпольская агітацыя, „Вольная Беларусь”, 1917, нр 8, Мінск, s. 1.

¹⁵ Я. Лёсік, *Родная мова і яе значэнне*, „Вольная Беларусь”, 1918, нр 6-8, Мінск.

¹⁶ Я. Лёсік, *Гістарычная няўхільнасць*, „Вольная Беларусь”, 1918, нр 7, Мінск.

¹⁷ Я. Лёсік, *Мір і Беларусь*, „Вольная Беларусь”, 1918, нр 8, Мінск.

¹⁸ Я. Лёсік, *Гісторыя Вялікага Княства Літоўска-Беларускага*, „Вольная Беларусь”, 1918, нр 10, Мінск.

¹⁹ Я. Лёсік, *Наш праваміс*, „Вольная Беларусь”, 1918, нр 14, Мінск.

²⁰ Я. Лёсік, *Рабочы стан пануючых і прыгвалчаных нацый*, „Вольная Беларусь” 1918, нр 22-23, Мінск.